

Максимова О.О. Теоретичні засади виховання толерантності в дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку / О.О. Максимова // Підготовка фахівців у контексті становлення Нової української школи / за заг. ред. В.Є. Литнєва, Н.Є. Колесник, Т.В. Завязун. – Житомир : ФОП «Н.М. Левковець», 2018. – У 2-х ч. – Ч. I. – С.117 – 124.

e-mail: helen.maks23@ukr.net

**Максимова Олена Олександрівна,
Житомирський державний
університет ім. Івана Франка**

Теоретичні засади виховання толерантності у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку

У ХХІ столітті, за умов піднесення значимості виховання самостійного, активного, творчого початку в зростаючій особистості, що є, безумовно, запорукою життєвого успіху, іноді сприйняття і ставлення до іншого як до рівного відсувається на другий план. Однак уміння безконфліктно спілкуватися, взаємодіяти та домовлятися є необхідним для мирного співіснування людей. Тому надзвичайно актуальною є проблема формування толерантної особистості, розпочинаючи з дошкільного віку, коли закладаються базові якості. Акцент на цьому напрямку виховання роблять законодавчі документи, які визначають орієнтири навчально-виховної діяльності на дошкільному та шкільному рівнях; зокрема в Законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про дошкільну освіту», в Базовому компоненті дошкільної освіти, в Національній доктрині освіти України у 21 ст. зазначено про необхідність виховання шанобливої, емпатійної, ввічливої, миролюбної, толерантної особистості.

Виховання толерантної особистості лежить в межах морального виховання, яке з часів започаткування людства займало пріоритетне місце у його розвитку (Ш.Амонашвілі, В.Бабич, М.Болдирєв, В.Білоусова, А.Бондар, О.Бондаревська, М.Гончаров, І.Зверєва, В.Киричок, Т.Коннікова, Н.Ничкало, Н.Підгорна, В.Петрова, П.Пушкарьова, Н.Репа, О.Савченко, О.Сухомлинська, Т.Цвелих, К.Чорна). Як основну цінність суспільства толерантність розглядали А.Асмолов, І.Бех, Є.Головаха, Є.Зеленов, І.Зязюн, В.Пухляк, Г.Солдатова, Л.Хоружа.

Історичний контекст розвитку проблеми толерантності відображено у працях вітчизняних і зарубіжних науковців (П.Бейль, І.Вишенський, Ф.-М.Вольтер, К.-А.Гельвецій, І.Гізель, М.Грушевський, М.Драгоманов, В.Липинський, Дж.Локк, Дж.Мілль, Ш.-Л. де Монтеск'є, Т.Мор).

Проблемою виховання толерантності у підростаючого покоління опікуються у сьогоденні і вчителі-практики, створюючи відповідні програми, пропонуючи авторські розробки виховних заходів і уроків, інтерактивні методи, які присвячені вирішенню даної проблеми (І.Бродова, А.Голенкова,

Н.Стасюк, О.Щербак).

Однак аналіз опрацьованих праць дає змогу констатувати, що питання виховання толерантності у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку недостатньо висвітлено. Тому завданням нашої статті є висвітлення протиріч, які виникають у практиці морального виховання дітей, та розкриття сутності толерантності, понять, пов'язаних з нею у психологічному аспекті, ціннісному і комунікаційно-діяльнісному.

Аналіз наукових джерел, документів, які визначають зміст освіти на дошкільному та початковому шкільному рівні, практики морального виховання дітей дає змогу виявити наступні суперечності:

- між об'єктивною потребою суспільства у вихованні толерантної особистості молодшого школяра і у підміні пріоритетності процесу виховання на реалізацію навчальних цілей;
- між потребою у прищепленні дитині толерантності як цінності, гуманних мотивів поведінки та ставленням дорослих, з яких вона бере приклад, яке часто не відповідає зазначеному еталону;
- між потребою в засвоєнні нових соціальних ролей та не завжди правильному уявленні про них з боку дітей;
- між потребою у самоствердженні та недостатніми знаннями про шляхи, які визнаються соціумом як толерантні;
- між вимогами сучасного суспільства до прояву особистістю толерантності у спілкуванні, поведінці і відсутністю у дітей відповідних знань, орієнтирів, мотивів та навичок;
- між орієнтацією сьогодення переважно на підготовку конкурентноспроможної „ринкової” (за Е. Фроммом) особистості та необхідністю формування ціннісних орієнтацій гуманістичного характеру, зокрема толерантності як беззаперечної цінності;
- між потребою у реалізації принципу наступності між дошкільною та початковою ланками освіти щодо виховання толерантної особистості та неврахуванням загальноосвітнім закладом досвіду та здобутків дитини у ДНЗ (за винятком навчально-виховних комплексів).

Перерахуємо уміння, які у своїй сукупності складають основу толерантного світоставлення дитини: орієнтування у світі людських взаємин, готовність співпереживати та співчувати іншим, виявляти інтерес та вміння розуміти інших, долучатися до спільної діяльності з однолітками та дорослими, об'єднувати з ними свої зусилля для досягнення спільного результату, оцінювати власні можливості, поважати бажання та інтереси інших людей, узгоджувати свої інтереси, бажання, дії з іншими членами суспільства.

Толерантна особистість – це та, яка добре знає себе і розуміє інших. Толерантність передбачає повагу, яка має виявлятися на різних рівнях: між особистостями, між чоловіками та жінками, між національностями, між країнами, між цивілізаціями. Щоб виявляти повагу, треба навчитись усвідомлювати різницю, стояти на позиціях заперечення залежності,

неприйняття переваги над іншими, визнавати категорію свободи по відношенню до іншого. Повага – це постійна праця над собою, це самовдосконалення, це шлях до досягнення розумної соціальної гармонії.

В етичному плані толерантність бере свій початок від гуманістичних течій, які сповідувались титанами класичної педагогіки (Я.Корчак, М.Монтессорі, Г.Песталоцці, Ж.-Ж.Руссо, В.Сухомлинський, Л.Толстой, К.Ушинський, С.Френе, Р.Штайнер). На передній план висуваються різні добродієства, які відрізняють одну людину від іншої і підтримують різноплановість нашого світу, його різноваріантність. Отже, якщо розмаїття представників роду людського виступає як цінність, то толерантність можна вважати обов'язковою умовою збереження цієї неоднаковості, історичного права людей на відмінність, несхожість, незапрограмованість.

Власне, толерантність – це інтегрована якість, і в більшості випадків, якщо вона сформована, то виявляється у різних ситуаціях і на різних рівнях. Однак, зустрічаємо випадки, коли, наприклад, людина толерантна по відношенню до особистостей, які мають інші, ніж у неї, політичні погляди, однак непримиренна з людьми конкуруючої релігії. Тому і виокремлюють різні види толерантності: соціальна, національна, статева, віротерпимість, міжособистісна, маргінальна тощо. Нас цікавить міжособистісна толерантність, яка проявляється по відношенню до конкретної людини. Саме її доцільно виховувати у дошкільному віці, щоб на цій основі в майбутньому продовжити роботу над іншими видами досліджуваної категорії.

Психолого-педагогічні дослідження свідчать про те, що старший дошкільний вік є сприятливим для формування моральних орієнтирів дитини. Адже в цей період індивідом осмислюються та засвоюються певні моральні цінності, ідеали, переконання, на які спрямовується процес стихійного чи спеціально організованого виховання; стають звичними моральні (або навпаки) штампи поведінки, ставлення до себе, до рідних та чужих людей (Л.Артемova, І.Бех, Л.Божович, Л.Виготський, Л.Галігузова О.Конonко, В.Мухіна, Ю.Приходько, А.Рояк, В.Слободчіков, Є.Смирнова, С.Якобсон і ін.). Зокрема, Л.Виготський довів, що психічний розвиток дитини пов'язаний з її соціальними відношеннями, які складаються у процесі індивідуальної чи колективної діяльності, до якої вона долучається. Крім того, у старшого дошкільника пробуджується інтерес до самої особистості іншої дитини, не пов'язаний з її конкретними діями. В однолітку він бачить вже дещо більше, ніж просто об'єкт для гри, для порівняння з самим собою, тому здатен зрозуміти іншого, його почуття, без чого неможливі прояви толерантності [2, с.130]. Для 5, 6-річної дитини міжособистісна толерантність передбачає вміння без крику і сварок домовлятися, ввічливо поводитися, вислуховувати до кінця думку іншого, розуміти його почуття, настрої; якщо необхідно, то поступатися і чекати; ділитися іграшками, спокійно розмовляти, не порушувати хід гри галасливим вторгненням. Старший дошкільник повинен уміти проявляти до товариша попереджувальність і увагу, ввічливість і дбайливість (дякувати за надану

допомогу, вибачатися у разі помилки, просити дозволу на певні дії у разі потреби тощо).

Оскільки толерантність – це моральна категорія, її виховання здійснюється в розрізі зазначеного напрямку. Процес морального виховання дошкільників досліджувала О.Кульчицька, надаючи великого значення не стільки знанню дітьми правил і норм поведінки, що, власне, ще не забезпечує їх дотримання, а розвитку моральних почуттів та моральних звичок: “Виховання тільки тоді може дати бажаний результат, коли вплив на свідомість дитини поєднується з наполегливою і кропіткою роботою щодо організації вправління дітей у моральній поведінці, тобто при формуванні у них моральних звичок... Хороша поведінка дитини лише тоді перетворюється на внутрішню потребу, коли вона буде міцно пов’язана з її моральними почуттями. Дитина повинна... переживати задоволення або незадоволення з приводу своїх дій, учинків, намірів. Тут величезне значення відіграють почуття обов’язку, сорому, власної гідності, симпатії до оточуючих” [3, с. 20]. Звісно, міжособистісна толерантність передбачає гуманне ставлення до людей. Як зауважує В.Котирло, у дошкільному дитинстві це гуманне ставлення набуває форми здатності бачити і розуміти емоційний стан інших людей, приходити на допомогу, рахуватися з їх інтересами, ставлячи та досягаючи своїх цілей.

Розглянемо моральні категорії, які насичують смислове поле толерантності, яка протистоїть різним проявам нетерпимості в суспільстві. На перше місце слід поставити вміння зрозуміти іншого та самовладання, оскільки саме від цих рис залежить ступінь прийняття особистістю іншого погляду, думки, віри, переконання, бажання тощо. Тому з дошкільного віку слід розвивати у дітей ідентифікацію, в основі якої лежить готовність свідомо поставити себе на місце іншої людини, що сприяє розумінню її поглядів, установок, мотивів, бажань тощо; децентрацію (здатність відійти від власної позиції, сприйняти точку зору іншої людини). Вивченням питання емоційної децентрації займалися Г.Бреслав, В.Давидов, під якою розуміли “здібності індивіда сприймати і враховувати у своїй поведінці стан, бажання й інтереси інших людей” [1, с. 99]. Саморегуляція, гуманність, терпимість, розуміння, гнучкість, доброзичливість, емпатія, чуйність, гуманність, критичність по відношенню до себе, вміння слухати, повага, витримка, воля, тактовність, прийняття, визнання – ось деякі з категорій, від розвиненості яких залежить толерантність особистості. Їх змістове наповнення представлено у таблиці 1.

Таблиця 1

Поняття, пов’язані з толерантністю

Психологічний аспект	Комунікаційно-діяльнісний аспект	Ціннісний аспект
<i>Повага</i> - високий ступінь авторитету, довіри, визнання. <i>Сумісність</i> - властивість суб’єкта вступати у взаємодію з	<i>Співпраця</i> - вироблення спільного рішення шляхом переговорів, участь	<i>Свобода</i> – можливість індивіда самому визначати свої

іншими суб'єктами, при цьому вони допускають прояв один одного (види сумісності - психофізіологічна (взаємодія темпераментів, потреб індивідів, фізичних особливостей), психологічна (взаємодія характерів, інтелектів, мотивів поведінки), соціальна (узгодженість соціальних ролей, інтересів, цінностей), ідеологічна (ідеологічні цінності, соціальні установки)).

Терпимість – здатність не протидіяти, не скаржитись, покірливо переносити, зносити щось тяжке, важке, неприємне

Витримка – вміння володіти собою в будь-яких обставинах

Самовладання - вольова характеристика, яка включає в себе витримку, сміливість і частково рішучість, тобто ті вольові якості, які пов'язані з придушенням негативних емоцій, що викликають небажані для людини спонукання. Самовладання пов'язано з самоконтролем і саморегуляцією емоційної поведінки, з самообмеженням емоційного реагування і залежить від співвідношення між афектом і інтелектом

Гнучкість – властивість продуктивного мислення, що виявляється в перебудові наявних способів вирішення задачі, в зміні способу, що перестає бути ефективним, на оптимальний.

Емпатія- розуміння відносин, почуттів, психічних

великої кількості людей в одному або різних, але пов'язаних між собою напрямках діяльності.

Взаємодія - сумісна дія кількох об'єктів або суб'єктів, при якій результат дії одного з них впливає на інші.

Вміння слухати- готовність віддати свою увагу співрозмовнику, створення відповідних — необхідних умов для бесіди, надання співрозмовнику можливості говорити.

Взаємодоповнення - процес вибудовування відносин, при якому єдине ціле формується шляхом складання різних елементів, властивих різним партнерам.

Діалог - двосторонній обмін інформацією (розмова, спілкування) між двома людьми у вигляді питань та відповідей

Дискусія - обговорення певної проблеми з висловлюванням різних думок для вироблення спільного рішення або згоди з певних питань.

Спілкування - передача інформації у будь-якій формі від однієї особи до іншої

життєві цілі, цінності і нести особистісну відповідальність за результати своєї діяльності.

Гуманність – система установок особистості стосовно людини, групи людей, живої істоти, обумовлена моральними нормами і цінностями, представлена у свідомості переживаннями жалю і реалізована у спілкуванні і діяльності в актах сприяння чи допомоги

Різноманіття - наявність різних відповідей на одні й ті ж поставлені питання, культурних особливостей окремих груп, що складають соціум.

Рівноправність - користування однаковими, рівними з ким-, чим-небудь

станів іншої особи у формі <u>співпереживання</u>. Чуйність- якість особистості, яка дозволяє людині тонко відчувати інших, їх переживання, емоції, почуття. Тактовність – вміння вести себе відповідно до прийнятого <u>етикету</u> і <u>етичних</u> норм, уміння розуміти співрозмовника і не допускати неприємних для інших ситуацій. Воля – свідоме управління своєю психікою і вчинками в процесі прийняття рішень для досягнення поставлених цілей Ухвалення - здатність погодитися з існуванням особливостей, які не властиві певній людині, групі, спільності і т.п. Доброзичливість - ставлення до іншої людини або групи людей, що припускає позитивне налаштування або настрої. Прийняття - позитивне ставлення до людини незалежно від того, задоволені її вчинками в даний момент чи ні. Розуміння – уміння проникнути у внутрішній світ іншого, адекватно відобразити його стани, якості, наміри, потреби, бажання. Визнання – усвідомлення права іншого бути собою, мати свою точку зору на події, явища, ситуації. Критичне ставлення до себе – об’єктивна позиція	безпосередньо або за допомогою засобів зв'язку будь-якого типу Солідарність - єднання, згуртованість людей, різних груп, класів, народів на основі спільності цілей і цінностей. Саморегуляція - вища форма нормативної детермінації поведінки, яка забезпечує самостійне і добровільне дотримання норм моралі за відсутності зовнішнього контролю і спонукання Консенсус - спосіб прийняття рішень на основі загальної згоди і відсутності принципових заперечень у більшості Компроміс- спосіб досягнення згоди, завершення конфлікту шляхом взаємних поступок та часткового задоволення інтересів сторін. При цьому кожна сторона повинна визначити нижні межі поступок, на які вона готова йти при визначенні компромісної угоди.	правами; рівність розподілу влади, що включає можливість для кожного громадянина формувати і вступати в політичні організації; свободу вираження власної думки, право голосу, право на обрання до органів державної влади.

Дитина з раннього дитинства засвоює різні моделі ставлення до оточуючих та доступну їй віку гаму почуттів. Зрозуміло, що до одних людей вона виявляє прихильність і любов, до других відчуває байдужість, а до когось і неприязнь. Таким чином, ми усвідомлюємо, що відношення дитини до інших може бути різним. Виховання толерантності не передбачає зміну цього відношення, навіть негативного. Дитина має право на свою думку і на свою оцінку іншої людини, що породжує певне ставлення до оточуючого соціуму. Однак толерантність передбачає, що дитина буде мирно співіснувати не тільки з приємними їй людьми, а й з тими, до кого в неї інші почуття.

Основа толерантності та можливий діапазон її прояву залежать від досвіду дитини. Тому виховання зазначеної якості полягає у цілеспрямованій організації позитивного досвіду толерантності, тобто створення умов, які потребують безконфліктної взаємодії з іншими, як би до них дитина не ставилась.

Практика свідчить, що цей процес проходить стихійно і в більшості залежить від позитивного прикладу з боку оточуючих дорослих. Для того, щоб зробити його цілеспрямованим, потрібна спеціально організована діяльність у соціальних установах. Дитина повинна поступово підводитись до сприйняття і розуміння єдності людства, взаємозв'язку і взаємозалежності всіх і кожного на планеті Земля; до розуміння, поваги звичаїв, традицій, прав, поглядів інших, навіть якщо вони діаметрально протилежні власним; до знаходження свого місця у життєдіяльності суспільства, щоб приносити користь, не заважати і не обмежувати прав інших людей.

Отже, толерантність – одна з найвагоміших категорій морального виховання, яка, з однієї сторони, формується суспільством, а з іншої залежить від спрямувань, цінностей, потреб, поглядів, життєвих принципів самої людини, і є її особистісним надбанням, що визначає поведінку. Саме ця риса, якщо вона притаманна більшості населення, особливо тій частині, яка має вирішальний вплив на історичний хід подій, запобігає розв'язуванню воєн, кровопролиттю і знищенню країн. Тому державна політика в галузі освіти вбачає одним з головних завдань виховання толерантності у підростаючого покоління, що забезпечить мирне співіснування різних представників населення нашої планети. Проблема виховання міжособистісної толерантності потребує подальшої розробки у методичному аспекті.

Список використаних джерел

1. Бреслав Г.М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: Норма и отклонения / Г.М.Бреслав. – М.: Педагогика, 1990. – 144 с.
2. Галигузова Л.Н., Смирнова Е.О. Ступени общения: от года до семи лет / Л.Н.Галигузова, Е.О.Смирнова. – М.: Просвещение, 1992. – 143 с.

3. Кульчицька О.І. Моральне виховання дошкільників /
О.І.Кульчицька. – К.: Радянська Україна, 1967. – 32 с.